

ezek között az oktatáshoz való jogáról, sőt. De az országok mérete, a problémák nagysága messze meghaladja azt az eszköztárat és fogalomrendszert, melyet az interkulturális oktatás fejlett világbeli felfogása, nyugati értelmezése jelent. Az interkulturális oktatás eddig kialakult elmélete és gyakorlata talán többet tud nyújtani akkora országoknak, mint az esettanulmányok között helyet kapott balti országok. Ezt látszik igazolni az Észtországot, Litvániát és Lettországot együttesen bemutató tanulmány. A mini-regionális megközelítést nyilvánvalóan indokolja a nemrégiben függetlenné vált országok hasonló története és az interkulturális oktatás szempontjából (netán az interkulturális oktatás hiánya szempontjából) hasonló belső folyamatait. Japán és a Dél-Afrikai Köztársaság szerepeltetése az esettanulmányok között szintén jelzi, hogy a szerkesztők a lehető legszélesebb kör bemutatására törekedtek. A magát elsősorban monokulturálisnak tekintő Japán és a szokványos többségi-kisebbségi logikát (is) fejtegetőre állító dél-afrikai örökség oktatási szempontú bemutatása jelzi azokat a végpontokat, melyek az interkulturális oktatás szempontjából nemzetállami keretek között tetten érhetők.

Egyes konkrét országok esetében a szerzők azzal a gyakorlatilag lehetetlen vállalkozással próbálkoznak, hogy „a rántottát újra szétválasszák különálló tojásokra”. A balti államoktól Indiáig, Kanadától Dél-Afrikaig ömlik ránk az etnikai keveredés története, a felülkerülésre és leigázásra, a saját identitás megteremtésére és megőrzésére folytatott törekvések taglalása. Itt-ott szinte csak a múltat és a múltbeli sérelmek történetét kapjuk, többször leszűkülnek a tanulmányok az etnikai, nyelvi, vallási, kulturális kisebbségek történetére. Ezek hallatlanul izgalmas olvasmányt jelentenek, mégis felemás érzést keltenek. A bevezető fejezet tanulmányai a lehető legszélesebb merítéssel próbálkoztak, a másságot szélesen értelmezték. A szerkesztői szándékot azonban nem mindig sikerült átvinni a szerzőkre: az interkulturális oktatás címszó alatt egyre kevesebb szó esik oktatásról, a téma tárgyalása több esetben az etnikai, kulturális, vallási különbségek bemutatásában merül ki. Részben tehát kevesebbről szól a kötet, mint amiről az eredeti szándékok szerint szólhatna: etnikai, nemzeti, kisebbségi csoportok történetét kapjuk, más mássági csoportokra és a velük kapcsolatos oktatási problémákra kis hangsúly esik. Ugyanakkor éppen az etnikai, kulturális, nyelvi stb. szempontból más csoportok történeteiből érzékelhető igazán, hogy az interkulturális oktatás az oktatás talán egyik legszélesebb és leginkább problémákkal terhelt területe.

A *World Yearbook of Education 1997.* évi kötet felül is múlja, és alul is múlja azt, amit a címe alapján kézbe venni remélünk. Alulmúlja, mert nem születnek

használható, terjeszthető, vitatható meghatározások, csak ügyek, problémák, megközelítési módok, egyéni értelmezések kerülnek felszínre. A bevezető fejezet széles merítését nem mindig sikerül átvinni az esettanulmányokra. A kötet ugyanakkor hallatlanul izgalmas és mindenképpen hiánypótló. A merev koncepcionális keretek híján a bevezető tanulmányok és a regionális tanulmányok szerzői különbözőképpen járják körül az interkulturális oktatás fogalmát, sokféle módszert és elméleti megközelítést mutatnak be. Betekintést nyerhetünk az interkulturális oktatás kapcsán az állami oktatási rendszerekben és a rendszerekről zajló vitákba. Sőt, egy olyan témát járhatunk itt körül, amelynek esetében különösen releváns – és meg is történik – a többszintű megközelítés, a helyi, a nemzeti és a nemzetközi, valamint a regionális és a globális értelmezés. Az interkulturális oktatás másként készítet bennünket racionális és emocionális állásfoglalásra, mint sok más oktatási probléma. Borúlátásra adhat okot, hogy nemigen van olyan oktatási rendszer, amely az adott országot alkotó valamennyi csoport elvárásainak meg tudott volna felelni, az interkulturális oktatás eddigi története nagyrészt hiánytörténet és kudarcok története. Ugyanakkor optimizmusunkat táplálhatja, hogy az interkulturális oktatást mégis egyre komolyabban veszik az államok és oktatási rendszerek, s valamiféle haladás mégiscsak van. Például az, hogy a *World Yearbook of Education* rendszeresen foglalkozik interkulturális oktatási témákkal, s ezzel közös gondolkodásra készítet és használható mintákat közvetít.

(*Intercultural Education. World Yearbook of Education. Szerk.: David Coulby, Jagdish Gundara, Crispin Jones. London, Kogan, 1997.*)

Kovács Katalin

ROMÁK, CIGÁNYOK, VÁNDORLÓK

A könyv az 1985-ben megjelent mű átdolgozott és az utóbbi tíz évben – különösen Kelet-Európában – bekövetkezett változások fényében kibővített újabb kiadása. Negyvenöt szakértő segítette a könyv megírását, Európa minden országából. Főleg a tanárok közönségéhez szól, akik cigány gyerekek között végzik vagy fogják végezni munkájukat, és nem áll rendelkezésükre átfogó elemzés a csoportokról, amelyekből a gyerekek származnak. De a helyi és regionális hatóságoknak is szánja munkáját a szerző, amelyek olyan problémák szabályozásának terhet viselik, amelyeknek átfogó összefüggéseit ritkán ismerik, és a cigány szervezeteknek is esz-

közt akar nyújtani tárgyalásaikhoz. Jó kezdeményezés ez, és egészében a mű betölti azt a feladatát, hogy sok tényező által meghatározott bonyolult szituációk szintézisét adja. Ám – már e cél miatt is – van néhány hiányossága, sőt, egyes elemeket néha elhamarkodotn társít egymással.

A könyv a cigányokkal kapcsolatos európai politika keretében illeszkedik, amely az utóbbi időben nagyon fejlődött. *Európa helyi és regionális hatóságainak konferenciája* 1981-ben elfogadta a 125. sz. határozatot „a helyi és regionális közösségek szerepéről és felelősségéről a vándorló népesség kulturális és szociális problémáival kapcsolatban”, amely a kötet keretét adja. Kitérőt céljainak elérése érdekében a Konferencia megrendelt a Kulturális Együttműködési Tanácstól „egy alapos tanulmányt a vándornépesség oktatásának és képzésének problémáiról” az interkulturális oktatás fejlesztése, valamint a pedagógusoknak a vándornépesség életmódjáról való tájékoztatása összefüggésében. Minden fontos európai dokumentum ugyanarra a célra hivatkozik, és az oktatás problémáira helyezi a hangsúlyt: tájékozottnak kell lenni, hogy megfelelő iskolázást tudjunk kifejleszteni.

Liégeois könyve két részből áll: előbb a vizsgált népesség adatai (kultúra és identitás), majd pedig a történeti összefüggések, amelyeken keresztülmentek a nomád cigánycsoportok első európai megjelenésétől (a 9. századtól kezdve, egymást követő hullámokban a 14. századig) napjainkig.

Az első rész a cigány csoportok európai kezdeteinek bemutatásával kezdődik, majd folytatódik a későbbi vándorlásokkal, a népesség adataival (lélekszám, nevek), a nyelvvel, a társadalmi szervezettel, a vándorlétmóddal, a családdal, a vallással, a gazdasági szervezettel és a művészettel, hogy végül az életstílus és az identitás kérdéseivel fejeződjék be. Több lényeges pontja van:

1) A vándorló csoportokban jelen van egy strukturális nomadizmus, amely egy társadalmi-gazdasági szervezethez és egy életesményhez kötődik. Az értékesnek tartott gazdasági tevékenységek közös vonása, hogy a gádzsóknak (nem-cigányoknak) nyújtott szolgáltatások vagy javak, amelyeknek tartalma a kereslettől függően alakul. Nagy értéke van tehát az alkalmazkodó-képességnek, éppúgy, mint a független munkának és a közösségi szervezetnek.

Történetileg létezik egy konjunkturális nomadizmus is, ami a kirekesztő vagy elzáró politikai kezelésre (rab-szolgaság, bebörtönzés, különféle tilalmak) adott válasz. A vándorlás eme különböző rétegeiből nagy kulturális és nyelvi változatosság adódik a csoportok között. Ma egyes csoportok természetesen már letelepedtek.

2) A társadalomszervezetet illetően szintén kevésbé fontos megjegyezni a részleteket, mint a mögöttes alap-

elvet: minden egyén és minden család több összekapcsolódási szinthez is tartozik az integráció legerősebb fokától – a nagycsaládtól – a leggyengébbig, a cigány csoport egészéig. Az integráció 0 fokát a gádzsókhoz való viszony határozza meg, akik egy idegen szférához tartoznak. E két szélsőség között sok megkülönböztetés él a csoportok között a nyelv, a származási ország, a leszármazás stb. szerint. „Azzal, hogy a használt nyelv szerint nevezi magát, amelyet eredetinek tekint, a csoport ma különösként való tételezését tartja fontosnak más csoportokkal szemben.” A családok e különböző összekapcsolódási szférák függvényében helyezkednek el egymáshoz képest, s a szerző ezt a szervezetet állandó, az egymást követő szövetségektől függő változásban lévő mozaiknak látja. „A szövetségek adják a szervezet, az állandóság és a rugalmasság lényegi alapját. Ezek alakítják át – a velük járó mozgások révén – a mozaikot kaleidoszkóppá, ez ezek teszik lehetővé az általuk létrehozott kötődések révén, hogy társadalmi szervezetről beszéljünk.”

Egyes megosztó tényezők jelentősége ma növekszik, csakúgy, mint az életszínvonalé. A jelenlegi gazdasági nehézségekkel szemben egyes családok nagyobb alkalmazkodó készséget mutatnak másoknál. A szerző szerint megítélésüket viszonylagossá kell tenni, nem szabad mozdíthatatlan határt látni közöttük: különféle hatékony kapcsolatok létezhetnek olyan (gazdasági, házassági) csoportok között, amelyek egyébként egymással szembenállónak mondják magukat. Az endogámia (a legszűkebb közösségen belüli házasság) eszménye és a tényleges gyakorlat között is mindig lehet bizonyos távolság. A gádzsókkal való házasság ellenzésében azért mégiscsak lát bizonyos egyetértést a szerző.

E társadalomszervezet fenntartására összekapcsolódási szabályrendszerek léteznek, amelyek a tisztaság és tisztátalanság fogalmához fűződnek. Aki ezeket nem tartja tiszteletben, azt a csoporton kívülnek és „tiszátalannak” tekintik.

A gádzsókkal ellentétben a családtól teljes a függőség. Ezért aztán az eszményi nevelés az, amelyet kizárólag a családi közösségben kap az ember, amely megadja a csoport kohézióját és az egyén biztonságát.

Azok számára, akik ismerik a cigány csoportok valóságát és rendkívüli változatosságukat, a könyv első részével szemben a legkézenfekvőbb bírálat az általánosítás hibája lenne. A szerző azt hozza fel védelmére, hogy „a kultúra és a társadalomszervezet szellemének” magyarázata különböző elemek aprólékos leírásán múlik. Szerinte a vizsgált népességek – különböző eredetük dacára – hasonló életmódot folytatnak, és hasonló (problematis) a viszonyuk nem-cigány környezetükkel. Ez az általánosító eljárás megvédi a közösségeket attól, hogy a köz (public) behatoljon külön vilá-

gukba, melyet tagjai nem akarnak megosztani idegekkel (a szembeállító identitás miatt).

Fő vonásaiban ugyan igaz ez az érvelés, felmerül a kérdés, meddig mehet az általánosítás. Például Magyarországon három nagyon különböző nagy csoport él, a romungrók, az oláh cigányok és a beások (akinek egyébként ma megkérdőjelezik cigány eredetét is). Egyes szakértők szerint a romungrók több kapcsolatot tartanak a nem-cigány magyarokkal, mint az oláh cigányokkal, beleértve a házassági kapcsolatokat is. A kulturális különbségek is nagyon jelentősek, csakúgy, mint a társadalomszervezet eltérései. Úgy tűnik, például, hogy a romungrók – az oláh cigányokkal ellentétben – nem tartják a tisztátalanság tabuját, amelyről szólunk.

E bírálattal szemben J. P. Liégeois bizonyára úgy érvelne, hogy ezek az eltérések az olyan asszimilációs politikák által kiváltott akkulturációból származnak, amelyek a második rész központi témáját adják. Így kétségtelen, hogy a magyar példában a romungrók erősebben kapcsolódtak az államszocializmus hatvanas évek óta követett integrációs politikájához, mint az oláh cigányok, akik nagyobb kulturális és etnikai önállóságot akartak megőrizni. Ha a szerző így érvelhetne is, ez nem nagyon olvasható ki a szövegből.

A könyv második része világítja meg azt, ami fő tárgyának tűnik: a cigányok és a nem-cigányok közötti viszonyokat, különösen politikai kezelésükön keresztül, amelyet a társadalmak, melyeken keresztülhaladtak, tartogatótt a számukra.

A szerző a történelmi tapasztalatból indul ki, amelyet 4 nagy periódusra oszt: a kirekesztés (exclusion), a bezárás (réclusion: erőszakos befogadás, pl. a rabszolgaság), a befogadás (inclusion: a gyengéd asszimiláció) és a bizonytalanság periódusára, amelyet ma látunk.

Ezután adatokat nyújt jelenlegi jogi helyzetükről, valamint azokról az átfogóbb társadalmi-gazdasági tendenciákról, amelyek az első részben leírt életmódot és társadalomszervezetet érintik. Ebből azt kell kiemelnünk, hogy a cigány csoportoknak igen nehéz megőrizniük társadalomszervezetüket és nagyra értékelt elveiket, a függetlenséget, a rugalmasságot és a közösségi munkát. A kelet-európai országokban ez a kérdés már alig vetődik fel, mivel az államszocializmus idején általánossá tették a bér munkát, s ez többnyire eltüntette ezt a szerveződést. Más országokban azonban még fennáll, még a letelepedett családokban is, bár több-kevesebb nehézség árán. A mezőgazdasági munkák a gépesítés miatt váltak fölöslegessé, a kézművesség az iparosítás miatt. A hulladékfeldolgozást az állam és a nagyvállalatok vették kézbe. Másrészt, a kereskedelem egyre nagyobb szabályozása befolyásolja az informális családi gazdálkodást. Ugyanakkor a városok terének és a vándorlók tartózkodási lehetőségeinek növekvő ellen-

őrzése gátolja a gazdasági tevékenység rugalmasságához szükséges mozgásszabadságot. A könyvnek ez a része különféle általános adatokat tartalmaz még a nem-cigányok attitűdjéről, az iskolázásról, a szociális ellátásról, a cigány szervezetekről és a nemzetközi szervezetekről. A szerző egy sor jóslattal zárja ezt a részt.

A második résszel kapcsolatban is azt bírálhatjuk, hogy rendkívül különböző politikai megoldásokból próbál általánosítani a szerző. Erre azt válaszolja, hogy a cigányokkal kapcsolatban folytatott politika fő vonásai minden korban nagyjából azonosak az európai országokban.

Ez a kérdés azonban a mű legfőbb hiányosságát érinti: mintha összemossná a cigányokkal kapcsolatos konkrét politikát és az általános politikát. Kétségtelenül jelzi ugyan, ha egyes törvények nem specifikusak, és egy ország pillanatnyi ideológiájához kapcsolódnak, amely a hatalom fenntartásához szükséges, s csupán másodlagosan, nem szükségképpen érintik a cigány népességet.

A bezárás periódusa után a szerző végül is minden politikát tudatosan asszimilációs politikának tekint. A könyv fő kérdését ezért jól kifejezi a következő idézet:

„Bevezethető-e hát ma a cigány közösségek számára a strukturális segítség olyan formái, amelyek szakítanak az asszimiláció hagyományával, amelyek előfeltételezik és fejlesztik a cigány csoportok kulturális közösségként és kisebbségként való elismerését – és hogyan?”

E kérdéssel kapcsolatban több vitapont kínálkozik:

1) Felvethető a kérdés, hogy nem túl manicheus szemlélettel tekint-e a szerző a befogadás (inclusion) időszakára. Azt bírálja az érintett országokban, hogy nem ismerték el a cigányokat nemzeti kisebbségnek, és eleve felteszi, hogy asszimilációs politikáról volt szó, amely csak erősítette a marginalizálódást. Ha Franciaország példáját vesszük, igaz, hogy az államot erősítő politikák választása, ami a republikánus ideológiához kötődött, megtörte a kulturális és nyelvi partikularizmust. Ez azonban a mindenki számára egyenlő társadalmi és gazdasági integráció nevében történt, amit ez a politika kedvezően is befolyásolt egyes kisebbségek számára. A másik oldalról a szerző nem tárgyalja eléggé expliciten az elkülönülés a szegregáció erősödésének lehetőségét, amit a nemzeti kisebbségek jogi és politikai elismerése elősegíthet. Így például sehol sem magyarázza meg, miért utasít el Franciaország minden etnikai kategorizálást hivatalos szövegeiben. Holott itt arról van szó, hogy elejét vegyék minden faj kritérium szerinti „listázásnak”, annak összes lehetséges következményeivel.

A szerző nagyon is gyorsan túleszi magát ezen a kérdésen: szerinte áldilemmáról van szó a megkülönböztetés-mentesség és a pozitív diszkrimináció között,

az szit vitákat. Jó lett volna, ha tovább érvel, ahelyett, hogy lezártan nyilvánítsa a kérdést, mielőtt még kifejtte tárgyalta volna.

2) Nem mindig teljesíti a szerző azt a célt sem, hogy a problémákat viszonyokként elemezze – bár jelen vannak e törekvés elemei. Néha túlzottan azt a benyomást kelti, hogy a cigányok kizárólag áldozatok – és egyes periódusokban valóban azok voltak (elég a náci megsemmisítő akciókra gondolni) –, holott nem tagadható, hogy kapcsolat van társadalmi helyzetük, aközött a mód között, ahogyan a nem-cigányokkal szemben elhelyezik magukat, és környezetük róluk alkotott képe között. Alapvető ez az iskolázás problematikájában. Egyes helyeken a szerző maga is rámutat erre, de úgy tűnik, nem tulajdonít neki elég nagy jelentőséget. Bírálja, hogy felróják a cigányoknak, hogy a „margón” élnek, és hogy akkultúrálni akarják őket. Soha nem említi azonban olyan szakemberek nehézségeit, akik képesek lennének alkalmazkodni ehhez a népességhez, de nem tudják, hogyan közeledjenek hozzá, mivel egyes csoportok tényleg „ellentételként tételezzük magukat”.

3) Ezt a nehézséget az interkulturális elemzésének háttérékint érinti, amikor is paradox jellegét emeli ki. Azt a kérdést veti fel, létezik-e igazán az interkulturális mint egyik csoportnak a másik feletti uralma nélküli csere, mint egyenlőségen alapuló csere, ami azonos tárgyalási eszközöket feltételezne. Márpedig itt nyilvánvaló egy többség uralma a kisebbség felett, amely a többségtől kénytelen kölcsönözni tárgyalási eszközeit. A politikai szférában a cigány szervezetek olyan cselekvési módokat kölcsönöznek érdekeik védelmére, amelyek ellentétesek azzal az életfilozófiával, amelynek értéket tulajdonítanak. Így a politikai képviselő fogalmának a cigány népesség hagyományosan nem tulajdonít értéket. Senki sem nyerhet jogosítványt arra, hogy egy egész közösség nevében beszéljen, a mozaikként leírt társadalmi szervezet pedig a családok egyenlőségének eszméjét feltételezi. Ez pedig egy ponton oda vezet, hogy olyanokkal azonosulnak, amilyenek nem akarnak lenni.

Ugyanezen elv alapján magyarázhatjuk egyes szülők vonakodását az iskolával szemben, mely feltételei a megértés egy határának átlépését és azoknak a konfliktusos természetű társadalmi viszonyoknak a módosítását, amelyek között a cigányok élnek.

Az iskolában a cigány gyerek – mint mindenki, aki eltérő társadalmi közegből jön (az oktatásszociológia ezt eléggé bebizonyította) – hátrányt szenved, mivel

nincsenek meg a szükséges kulturális kódjai. Attól is leállhat, hogy észreveszi: az ő kultúrája illegitim.

Itt a szerző rendkívül kényes kérdést vet fel: nem fenyegeti-e a cigány gyerekeket az a veszély, hogy elveszítenek bizonyos képességeket, amelyek pedig szükségesek a családok kulturális dinamizmusához? Mint láttuk, a gazdasági szervezet jelentős alkalmazkodó készséget, rugalmasságot stb. tételez fel. Nagyon is felvetendő kérdés, hogy vajon az iskola tulajdonít-e valami jelentőséget e képességek fejlesztésének... Más részről a gyermek megérti, hogy életmódját marginálisnak tekintik, és bizonyos szegyenkezés ébredhet benne származását illetően. Röviden, az iskola ugyan szükségesnek látszik a családoknak a jelen nehézségekkel szemben, de „lehet, hogy a gyerek gyökértelenül jön majd ki belőle”.

Ezzel párhuzamosan Liégeois felvet egy nagyon érdekes gondolatot: az alkalmazkodás hiányát mindig az uralkodó normákkal szemben gondolják el, sohasem a cigányok saját életközegével szemben.

E dilemmákkal és a lehetséges megoldásokkal kapcsolatban a szerző nem hajlandó kizárólag az egyik pártján állást foglalni az általános képzés versus szakképzés vitában. A két lehetséges csapdával szemben – ez egyik részről a szegregáció és a standardizálás (az általánosan képző iskolában), a másiktól a túlspecializálás – a „ténylegesen, nem pedig jogilag” specializált struktúrák gondolatát támogatja.

Javaslatok általában érdekesek: a jogállás és az állampolgári jogok terén el kell kerülni a specifikus szabályozást, mert az megmerevít és stigmatizál. Az oktatásban sincs konyhakész recept, csak a próbálkozások és az elmélet közötti oszcillálás. Itt látjuk meg, mennyire fontos a szerzőnek a helyzetek rendkívüli változatosságának figyelembe vétele, még ha könyve, már csak természeténél fogva is túlzó általánosítás benyomását kelti. Talán annak is itt van a kulcsa, miért nem foglal állást az általános versus specifikus kezelés vitájában. Megértjük végül, hogy szerinte politikailag jogként kell elismerni a másságot, de anélkül, hogy az így elismert státus végítélet lehessen.

(Jean-Pierre Liégeois: Romák, cigányok, vándorlók (Roma, Tsiganes, Voyageurs), Strasbourg, Európa Tanács, 1994.)

*Claire Cossée
(Fordította: Csákó Mihály)*